Το Ιερό του Ποσειδώνα στην Καλαυρεία

Τατιάνα Θεοδωροπούλου
Δρ Αρχαιολόγος

Μια επίσκεψη στο όμορφο νησί του Πόρου μπορεί να προσφέρει ένα αναπάντεχο ταξίδι στο αρχαίο αλλά και στο πρόσφατο παρελθόν του νησιού. Οι ανασκαφές που διεξάγονται στον αρχαιολογικό χώρο του ιερού του Ποσειδώνα από το 1997 μας καλούν να περιηγηθούμε στην ιστορία του τόπου και να βιώσουμε από κοντά την αρχαιολογική έρευνα.

Ο χώρος και το φυσικό περιβάλλον

Ο αρχαιολογικός χώρος της Καλαυρείας βρίσκεται έξι χιλιόμετρα από την πόλη του Πόρου, στη βορειοδυτική πλευρά του ομώνυμου νησιού που γειτνιάζει με το νησί του Πόρου (εικ. 1). Αν και πρόκειται για αναγνωρισμένο αρχαιολογικό χώρο, ο οποίος απαλλοτριώθηκε το 1978, οι ανασκαφές δεν ξεκίνησαν πριν από το 1997, ενώ ένα νέο ερευνητικό πρόγραμμα είναι σε εξέλιξη από το 2007 από το Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών και μια πολυπληθή ομάδα από εργάτες και ερευνητές πολλών εθνικοτήτων. Μάλιστα, οι ανασκαφές που διεξάγονται κάθε χρόνο τον Μάιο είναι ανοιχτές για το κοινό από νωρίς το πρωί μέχρι το μεσημέρι. Ο χώρος είναι επισκέψιμος καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου.

Μια όμορφη πευκόφυτη διαδρομή οδηγεί από την πόλη του Πόρου μέχρι το ιερό, που βρίσκεται σε ένα οροπέδιο μεταξύ των λόφων του Προφήτη Ηλία και της Βίγλας, περίπου 200 μέτρα πάνω από το επίπεδο της θάλασσας (εικ. 2). Η θέα αποζημιώνει τον ταξιδιώτη. Προς το βορρά φαίνεται η χερσόνησος των Μεθάνων και τα νησιά Αγκίστρι και Αίγινα και προς τα νότια διακρίνεται στο βάθος η απόκρημνη πελοποννησιακή ακτή. Τις καθαρές μέρες πίσω από την Αίγινα είναι ορατός ο Πειραιάς και η αττική ακτή. Ο πευκόφυτος αρχαιολογικός χώρος προσφέρει μια ευχάριστη ανάπαυλα και η θαλασσινή αύρα δροσίζει ευχάριστα την περιοχή. Φαίνεται όμως ότι το φυσικό τοπίο που απολάμβαναν οι αρχαίοι επισκέπτες του ιερού δεν ήταν πανομοιότυπο με το σημερινό. Οι αναλύσεις των μικροσκοπικών κομματιών απανθρακωμένων ξύλων που συλλέχθηκαν στις σύγχρονες ανασκαφές και μελετώνται από την ειδικό Μαρία Ντίνου αποκαλύπτουν ότι το σημερινό πευκοδάσος δεν υπήρχε στην αρχαιότητα, αντίθετα γύρω από το ιερό υπήρχαν ελαιώνες και άλλα ηλιόφιλα δέντρα, όπως η χαρουπιά. Η αρχαιοβοτανολόγος Ανάγια Σαρπάκη εντόπισε και άλλα είδη, όπως σταφύλι και διάφορα βότανα με φαρμακευτικές ιδιότητες που απαντούν μέχρι σήμερα στη χλωρίδα του νησιού (για περισσότερες πληροφορίες βλ. www.kalaureia.org).

2. Γενική άποψη του ιερού από τα νοτιοδυτικά (φωτ. J. Pakkanen).

1. Τα νησιά Πόρος και Καλαυρεία και ο αρχαιολογικός χώρος (Google).

Η ιστορία των ερευνών, από το παρελθόν στο παρόν

Ο σύγχρονος περιηγητής που φτάνει στο χώρο είναι ο τελευταίος μιας σειράς επισκεπτών από το παρελθόν. Οι πρώτοι ταξιδιώτες της σύγχρονης εποχής γνώριζαν για τις αρχαιότητες της Καλαυρείας και για την ιστορία του τόπου, όπου σύμφωνα με το μύθο ο ρήτορας Δημοσθένης πήρε δηλητήριο και πέθανε το 322 π.Χ. Ήδη το 1676, ένας άγγλος περιηγητής, ο George Wheler, είχε επισκεφθεί τον Πόρο και τον αρχαιολογικό χώρο. Λίγα χρόνια αργότερα έφτασε με καράβι στο λιμάνι του Πόρου η πρώτη σουηδέζα επισκέπτρια, η Anna Åkerhielm. Αν και μάλλον δεν επισκέφτηκε το ιερό, ίσως γνώριζε γι' αυτό από τα κείμενα του Wheler. Το 1765 ο Άγγλος Richard Chandler επισκέφτηκε το νησί στο πλαίσιο του «Μεγάλου Ταξιδιού» του (Grand Tour) και περιέγραψε τις εμπειρίες του στο βιβλίο του

3. Άποψη των σύγχρονων ανασκαφών (φωτ. B. Wells).

Travels in Greece or an account of a tour while at the expense of the Society of Dilettanti (Λονδίνο 1776). Μάλιστα, ο Chandler υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της ανακύκλωσης των αρχαίων οικοδομικών υλικών από τους τότε κατοίκους, καθώς είδε λιθοξόους που έκοβαν τους αρχαίους λίθους σε μικρότερα κομμάτια για να τα μεταφέρουν με καΐκια στην Ύδρα, όπου χτιζόταν ένα μεγάλο μοναστήρι.

Ο ερειπιώνας της Καλαυρείας δεν άργησε να τραβήξει το βλέμμα των ξένων αρχαιολόγων. Για πρώτη φορά το 1894 δύο σουηδοί λόγιοι, οι Samuel Wide και Lennart Kjellberg μαζί με τον αρχιτέκτονα Sven Kristenson, έφτασαν στο νησί και μέσω του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών πήραν την άδεια να ερευνήσουν το ιερό του Ποσειδώνα. Μολονότι οι σουηδοί ερευνητές αποκάλυψαν κάποια από τα κτήρια του ιερού και έφεραν στο φως αρκετά ευρήματα, κυρίως αναθήματα προς τον λατρευόμενο θεό (κομμάτια από μεγάλους χάλκινους λέβητες, αρύβαλλους για αρωματικά έλαια από την Κόρινθο, ειδώλια αλόγων και ιππέων από χαλκό και πηλό, μια χάλκινη τρίαινα, το κεφάλι γρύπα από χάλκινο λέβητα του τέλους του 6ου αιώνα π.Χ., διάφορες επιγραφές), δεν επέστρεψαν ξανά στον αρχαιολογικό χώρο, ίσως λόγω των σχετικά φτωχών ευρημάτων σε σχέση με εκείνα άλλων ιερών που ανασκάπτονταν την ίδια περίοδο, όπως αυτό της Ολυμπίας.

Οι σύγχρονες ανασκαφές και οι στόχοι τους

Έναν αιώνα μετά τις πρώτες αυτές έρευνες, σουηδοί αρχαιολόγοι υπό την διεύθυνση των Berit Wells και Arto Penttinen επέστρεψαν στην Καλαυρεία το 1997 έπειτα από πρόσκληση της Β΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (εικ. 3). Μετά την πρώτη ανασκαφική περίοδο, ο χώρος καθαρίστηκε και διευρύνθηκε και η ανασκαφή άρχισε να αποκαλύπτει τα μυστικά του ιερού. Ένα πρώτο ερευνητικό πρόγραμμα στόχευε στην ανασύσταση του φυσικού περιβάλλοντος και στη διερεύνηση της καθημερινή ζωής στο ιερό. Στο τρέχον ερευνητικό πρόγραμμα, που ξεκίνησε το 2007 και φέρει το όνομα «Η Θάλασσα, η Πόλη και ο Θεός», η συνέχιση των ανασκαφών έχει σκοπό να δώσει απαντήσεις σε μια σειρά από ερωτήματα:

- την έκταση του Ιερού και τη σχέση του με την πόλη της Καλαυρείας,
- το ρόλο του ιερού στον Σαρωνικό κόλπο και τον ευρύτερο κόσμο,
- τις θρησκευτικές εκφάνσεις και ειδικότερα το είδος των τελετουργιών που λάμβαναν χώρα στο ιερό καθώς και σε ποιους θεούς αυτές απευθύνονταν.

Ταυτόχρονα, στο νέο πρόγραμμα εντάσσεται και η τρισδιάστατη ανασύσταση του αρχιτεκτονικού τοπίου του ιερού κατόπιν μελέτης των αρχιτεκτονικών λειψάνων από τον ειδικό στη μελέτη της αρχαίας αρχιτεκτονικής, αρχαιολόγο Jari Pakkanen.

Γενικές πληροφορίες για το ιερό μπορεί να βρει κανείς σε ενημερωτικό φυλλάδιο για τους επισκέπτες. Πιο αναλυτικές πληροφορίες για τους ερευνητικούς άξονες αλλά και για τα ανασκαφικά νέα

κάθε περιόδου υπάρχουν στον ιστότοπο του ερευνητικού προγράμματος www.kalaureia.org.

Το πρόγραμμα κάνει επίσης άνοιγμα προς την τοπική κοινωνία, επιχειρώντας να εξετάσει το πώς βλέπει η τελευταία τον αρχαιολογικό χώρο και το πώς αντιλαμβάνονται οι κάτοικοι τη δουλειά των αρχαιολόγων στο ιερό σήμερα (public archaeology). Μεταξύ άλλων, ο αρχαιολόγος Γιάννης Χαμηλάκης και ο ανθρωπολόγος Άρης Αναγνωστόπουλος με συνεργάτες τους εξέδωσαν πέρυσι συμπληρωματικό φυλλάδιο για τους κατοίκους, που εστιάζει στην αμφίδρομη σχέση του παρελθόντος με το παρόν, όπως δηλώνει και ο τίτλος του «Οι ανασκαφές στην Καλαυρεία, χθες και σήμερα. Ένας αρχαιολογικός χώρος ανοιχτός στο κοινό».

4. Κάτοψη του ιερού και των κτηρίων (E. Savini).

Ένας πόλος λατρευτικών και κοσμικών δραστηριοτήτων

Το ιερό αποτελεί ουσιαστικά μέρος της ευρύτερης οικιστικής ανάπτυξης στην περιοχή κατά την αρχαιότητα. Στα νότια του περιφραγμένου ιερού και νότια του σύγχρονου δρόμου βρίσκονται τα ερείπια της αρχαίας πόλης της Καλαυρείας, ορατά μέχρι σήμερα.

Η γεωφυσική έρευνα του 2006 στην περιοχή έδειξε την ύπαρξη οικιών με στέρνες ή πηγάδια. Στα βόρεια του ιερού η πλαγιά κατηφορίζει προς τον κόλπο της Βαγιονιάς, όπου ίσως βρισκόταν το λιμάνι της πόλης. Εκεί ο Σουηδός Samuel Wide (1894) εντόπισε τα λείψανα αρχαίων νηοστασίων.

Το ίδιο το ιερό του Ποσειδώνα είναι ένα μεγάλο τέμενος (χώρος λατρείας) που απέδωσε υλικά κατάλοιπα μιας μακροχρόνιας και πολύπλευρης λατρευτικής δραστηριότητας, πιθανόν από τους προϊστορικούς χρόνους και μέχρι την ύστερη αρχαιότητα (εικ. 4, 7). Τα βασικά χαρακτηριστικά των λατρευτικών δραστηριοτήτων περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων ίχνη θυσιών, ειδώλια και μικρογραφικά αγγεία. Σύμφωνα με την ειδικό σε θέματα αρχαίας θρησκείας Petra Pakkanen, «η λατρεία του Ποσειδώνα ίσως δεν παρουσιάζεται ως ενιαία και συνεχής στο χώρο του ιερού, αλλά αντίθετα μπορεί να συναντούμε διάφορες όψεις και μορφές της λατρείας του, της λατρείας άλλων θεών, μικρότερων θεοτήτων και ίσως ηρώων και σεβαστών νεκρών. Αυτές οι δραστηριότητες λάμβαναν χώρα μέσα στα όρια του τεμένους: έξω από το ναό, σε μικρά δωμάτια διαφόρων κτηρίων, κοντά στην είσοδο του ιερού, μπροστά από αγάλματα πλούσιων ευεργετών και γύρω από βωμούς. Φυσικά βρίσκουμε επί-

5. Το στωικό οικοδόμημα Α (φωτ. J. Pakkanen).

σης ίχνη αμιγώς κοσμικών δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα σ' ένα μεγάλο ιερό. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της θρησκείας στην Καλαυρεία είναι ότι το ιερό λειτουργούσε και ως άσυλο». Τα ίχνη, λοιπόν, της λατρευτικής και κοσμικής δραστηριότητας των προσκυνητών της αρχαιότητας αναζητά η σύγχρονη έρευνα.

Το ιερό μέσα στο χρόνο

Ο ίδιος ο αρχαιολογικός χώρος του ιερού δεν είναι πλούσιος σε μνημειώδη αρχιτεκτονική, καθώς τόσο ο ναός όσο και τα υπόλοιπα κτήρια του ιερού χρησιμοποιήθηκαν, σύμφωνα με τον R. Chandler, για την απόκτηση οικοδομικού υλικού για το μοναστήρι της Ύδρας. Το ιερό φαίνεται ότι είχε τρεις σημαντικές φάσεις οικοδόμησης: στα τέλη του 8ου αιώνα, στο τέλος του 6ου-αρχές 5ου αιώνα π.Χ. και τέλος στα τέλη του 4ου αιώνα, αλλά παρέμεινε επισκέψιμο μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια και την αρχή της ρωμαϊκής περιόδου. Στο πέρασμα των αιώνων το ιερό σίγουρα άλλαζε όψεις ανάλογα με τις οικοδομικές προσθήκες, τις οποίες προσπαθούμε να κατανοήσουμε μέσα από τις παρούσες ανασκαφές (εικ. 7).

Τα πρώτα ίχνη λατρείας

Ένα από τα παλαιότερα ευρήματα των ανασκαφών ήταν ένα κτήριο, που χρονολογείται στο τέλος της Εποχής του Χαλκού ή στον 11ο αιώνα π.Χ. Η αποκάλυψή του έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους αρχαιολόγους, που προσπαθούν να κατανοήσουν πόσο παλιά είναι τα πρώτα ίχνη λατρείας στην περιοχή. Το κτήριο, που αν κρίνει κανείς από το μέγεθος της τοιχοποιίας του ήταν μεγάλο, έχει στοιχεία που υποδηλώνουν κάποια λατρευτική λειτουργία.

Κάτω από το δυτικό τμήμα του μεταγενέστερου Κτηρίου D αποκαλύφθηκαν λείψανα κτηρίων που χρονολογούνται στον 8ο αιώνα π.Χ., δηλαδή στο τέλος της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Μεταξύ των ευρημάτων ήταν ορισμένα μεγάλα θραύσματα γιγαντιαίων αμφορέων, κάποιοι από τους οποίους είχαν σίγουρα κατασκευαστεί στην Αθήνα. Αρκετά από τα θραύσματα αυτά βρέθηκαν θαμμένα μέσα σε ορύγματα μαζί με κομμάτια από μεγάλους κρατήρες του τέλους της εποχής του Χαλκού (α΄ μισό 11ου αιώνα π.Χ.). Η αρχαιολόγος Berit Wells, που μελετά τα κατάλοιπα της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, πιστεύει ότι «αυτή η συνύπαρξη ίσως υποδηλώνει κάποιου είδους τελετουργικό που στόχευε στη σύνδεση των ανθρώπων της εποχής του Σιδήρου με το παρελθόν τους».

Κατά τον 7ο και 6ο αιώνα π.Χ. η νότια περιοχή του ιερού ήταν ίσως μία ανοιχτή περιοχή για την τέλεση εορταστικών γευμάτων, η οποία περιφράχθηκε μόνο προς το τέλος του 6ου αιώνα με μια σειρά αναλημματικούς τοίχους περίτεχνα κατασκευασμένους. Την ίδια περίοδο χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα η ανέγερση του ναού του Ποσειδώνα στο βορειοανατολικό τμήμα του χώρου, παρότι η ίδια η λατρεία του Ποσειδώνα ήταν αναμφίβολα πρωιμότερη. Γύρω από το ναό χτίστηκε περίβολος, έξω από τον οποίο πετούσαν τα κατάλοιπα των υλικών από τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα γύρω από το ναό, όπως μεγάλες ποσότητες θραυσμένων μικρογραφικών αγγείων και καμένων οστών ζώων, τα οποία μελετούν ο αρχαιολόγος Arto Penttinen και η αρχαιοζωολόγος Δήμητρα Μυλωνά.

Η άνθηση του ιερού

Φαίνεται ότι γύρω στο 500 π.Χ. το ιερό του Ποσειδώνα πέρασε μία περίοδο αναταραχών και έντονων μεταβολών. Αυτό υποδηλώνει, μεταξύ άλλων, η πρόσφατη εύρεση τριών σπονδύλων κίονα που κείτονταν εγκαταλελειμμένοι στη νοτιοανατολική περιφέρεια του περιβόλου (εικ. 6α). Ο αναθηματικός κίονας για τον οποίο προορίζονταν οι σπόνδυλοι δεν ανεγέρθηκε ποτέ και οι σπόνδυλοι έμειναν ημιτελείς. Μάλιστα φέρουν σημάδια του λιθοξόου που δήλωναν, σύμφωνα με τον αρχαιολόγο Jari Pakkanen, όχι μόνο την υπογραφή του μάστορα ή της ομάδας του αλλά και τη σειρά με την οποία επρέπε να τοποθετηθούν οι σπόνδυλοι.

Στο ιερό προστίθεται στωικό οικοδόμημα (Α) (εικ. 5) και προς το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. η επέκταση του ιερού προς τα νοτιοδυτικά ολοκληρώθηκε με την ανέγερση δύο ακόμα κτηρίων (D και C). Και αυτά τα τελευταία κτήρια εντάσσονταν στις λατρευτικές δραστηριότητες του ιερού. Λόγου χάρη, στο κτήριο D βρέθηκε βωμός και στηρίγματα κλινών κατά μήκος των εσωτερικών τοίχων, πιθανώς για την τέλεση τελετουργικών συμποσίων. Μάλιστα, στο χωμάτινο δάπεδο του δωματίου βρέθηκαν σπασμένα μικρογραφικά αγγεία.

Το ιερό συνέχισε να βρίσκεται σε χρήση μέχρι τα τελευταία χρόνια της ελληνιστικής περιόδου ή τις αρχές της ρωμαϊκής (περ. 50

6α. Οι τρεις σπόνδυλοι τη στιγμή της αποκάλυψής τους (φωτ. B. Wells).

6β. Η αποκάλυψη της ενεπίγραφης βάσης (φωτ. B. Wells).

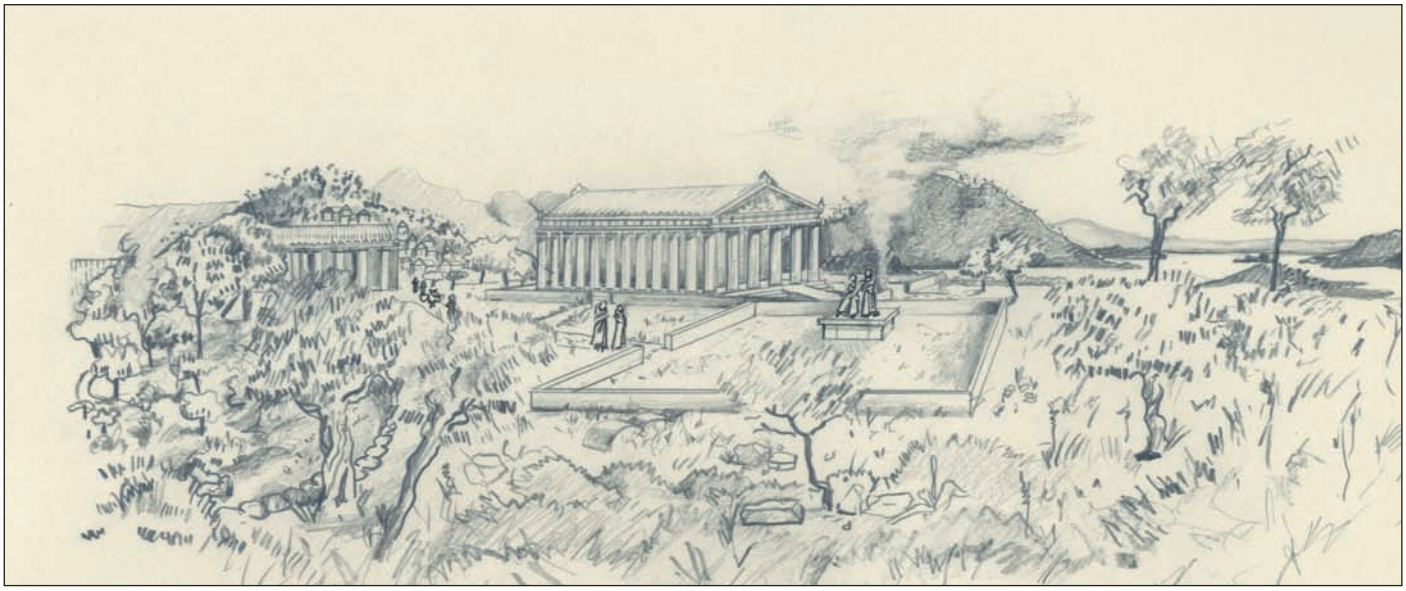

7. Υποθετική αναπαράσταση του τοπίου του ιερού στα ελληνιστικά χρόνια (σχέδιο Anne Hutton).

π.Χ.). Όταν ο Παυσανίας επισκέφτηκε την Καλαυρεία στο α΄ μισό του 2ου αιώνα μ.Χ., το ιερό εξακολουθούσε να σφύζει από ζωή. Ο ναός συνέχισε να περιβάλλεται από περίβολο. Από αυτή την περίοδο σώζονται τα ίχνη τελετουργικών δραστηριοτήτων που δεν αναφέρονται στις γραπτές πηγές και συνδέονται με συλλογική κατανάλωση τροφής. Γύρω στο 165 π.Χ. χρονολογούνται τα υπολείμματα από ένα μεγάλο φαγοπότι, που θάφτηκαν σ' έναν τριγωνικό περιφραγμένο χώρο έξω από το Κτήριο D στα δυτικά του Ιερού. Περισσότερα από 150 άτομα έφαγαν κατσικίσιο, πρόβιο, μοσχαρίσιο και χοιρινό κρέας, αυγά, πουλιά, θαλασσινά και ψάρια, διάφορες φυτικές τροφές, φρούτα και ξηρούς καρπούς. Καταναλώθηκε επίσης ποτό, ίσως κρασί. Μετά το τέλος της γιορτής έσπασαν όλα τα σκεύη, κύπελλα, κανάτες, πιάτα και χύτρες. Σε μια άλλη ελληνιστική ή ρωμαϊκή απόθεση (περ. 50 π.Χ.) που αποκαλύφθηκε στο βάθος μιας αρχαϊκής δεξαμενής στα βορειοδυτικά του κτηρίου D, η αρχαιοζωολόγος Δήμητρα Μυλωνά εντόπισε κόκαλα ζώων, όπως σκυλιών, φιδιών, μιας κουρούνας, και αυγά.

Κατά την περυσινή ανασκαφή (2008), κοντά στην περιοχή των σπονδύλων ήλθε στο φως μια πλήρης ενεπίγραφη βάση με αφιέρωση των δίδυμων αγαλμάτων της Βασίλισσας Αρσινόης και του Βασιλιά Πτολεμαίου της Αιγύπτου στον Ποσειδώνα, από τους κατοίκους της πελοποννησιακής πόλεως Αρσινόης (εικ. 6β), που βρίσκεται στη γειτονική χερσόνησο των Μεθάνων (σημερινό Παλιόκαστρο). Χρονολογείται μάλλον στην περίοδο κατά την οποία η βασίλισσα Αρσινόη κήρυξε πόλεμο κατά των Μακεδόνων γύρω στο 270 π.Χ. και εγκατέστησε αιγυπτιακή φρουρά στην περιοχή των Μεθάνων. Ίσως για το λόγο αυτό τα δύο αγάλματα αφιερώθηκαν στον Ποσειδώνα, θεό του πολέμου στη θάλασσα. Σύμφωνα με τους ερευνητές, τα αγάλματα μάλλον θα βρίσκονταν κοντά στο ναό, όπως δείχνουν τεράστιοι λίθοι που σχετίζονται με τη θεμελίωση της βάσης. Σε μεταγενέστερη φάση η ενεπίγραφη βάση μεταφέρθηκε νοτιότερα με σκοπό να επαναχρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό αλλά εγκαταλείφθηκε.

Από αυτή την περίοδο σώζονται και τα ίχνη άλλων δραστηριοτήτων μέσα στο ιερό. Για παράδειγμα, κοντά στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου, αποκαλύφθηκε το 2007 μεγάλο κτηριακό συγκρότημα που απαρτίζεται από μια σειρά δωμάτια και χρονολογείται στον 2ο και 1ο αιώνα π.Χ. Τα ευρήματα (αρκετές αγνύθες, βάρη, χάλκινα νομίσματα, αγκίστρια, μολύβδινα αλιευτικά βάρη, μαγειρικά αγγεία που ίσως έπεσαν από τα ράφια, αποθηκευτικά αγγεία, θραύσματα λυχναριών) μαρτυρούν διαφορετική χρήση για κάθε δωμάτιο, μεταξύ άλλων μαγαζί όπου πωλούνταν ψάρια, ταβέρνα ή χώρο παρασκευής φαγητού, αποθήκη. Φαίνεται ότι επρόκειτο για βοηθητικό κτήριο που στέγαζε κοσμικές δραστηριότητες σχετικές με το ιερό, που εκείνη την εποχή συγκέντρωνε πλήθος προσκυνητών.

Το ιερό του Ποσειδώνα στην Καλαυρεία ήταν λοιπόν ένα σημαντικό σημείο συνάντησης στην αρχαιότητα αλλά παραμένει και ένα σύγχρονο σημείο συνάντησης και ανταλλαγής ιδεών για το «πώς μπορούμε να κάνουμε το χώρο πιο προσβάσιμο και ανοιχτό στο κοινό. Απώτερος στόχος μας είναι να ενσωματώσουμε την τοπική γνώση στην αρχαιολογική μέθοδο αφενός, και αφετέρου να επιτύχουμε μια στενότερη συνεργασία ανάμεσα στο ενδιαφερόμενο κοινό και τους αρχαιολόγους που ερευνούν το ιερό του Ποσειδώνα», όπως τονίζει ο Γ. Χαμηλάκης. Μια επίσκεψη στις ανασκαφές της Καλαυρείας ίσως μας φέρει πιο κοντά σε αυτόν το στόχο.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

HÄGG P., «Some reflections on the sanctuary of Poseidon at Kalaureia in the Bronze Age», στο *ARGOSARONIKOS. 1st International Conference on the History and Archaeology of the Argo-Saronic Gulf*, τόμ. 1, Αθήνα 2003.

WELLS B. / A. PENTTINEN κ.ά., «The Kalaureia Excavation Project: The 2003 Season», *Opuscula Atheniensia* 30 (2005), σ. 127-215.

WELLS B. / A. PENTTINEN / M.-F. BILLOT, «Investigations in the Sanctuary of Poseidon on Kalaureia, 1997-2001», *Opuscula Atheniensia* 28 (2003), σ. 29-87.

WELLS B., «The sanctuary of Poseidon at Kalaureia. The investigations of 1997», στο *ARGOSARONIKOS. 1st International Conference on the History and Archaeology of the Argo-Saronic Gulf*, τόμ. 1, Αθήνα 2003.